

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.17>

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ»
ІЗ СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК:
«ОСОБА, ВИННА У СКОЄННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ»,
«СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ», «ОБВИНУВАЧЕНИЙ»**

Толкач А.М.,
старший викладач
кафедри кримінального права та правосуддя
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6776-1187

Стеченко К.Л.,
помічник адвоката,
ORCID: 0000-0002-8034-5126

Толкач А.М., Стеченко К.Л. Співвідношення поняття «особа злочинця» із суміжними поняттями юридичних наук: «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений».

У статті автори досліджують співвідношення між поняттям «особа злочинця» та суміжними поняттями юридичних наук – «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений». Зазначають, що кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони. Встановлено, що у кримінології під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які притаманні особам, винним у кримінально-протиправній діяльності. У законодавстві та юридичній літературі поряд із поняттям «особа злочинця» вживаються поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення».

Поняття схожі, але не тотожні, оскільки особа розглядається в різних аспектах – кримінально-правовому («особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення») та кримінологічному («особа злочинця»).

У зміст поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» ніякі інші дані про цього індивіда, його ознаки, особливості та інші окремі показники не входять. Співвідносячи поняття «особа злочинця» та «суб'єкт кримінального правопорушення» автори зазначають, що вони не є тотожними і мають різні значення. По-перше, «особа злочинця» – суто кримінологічне поняття, а «суб'єкт кримінального правопорушення» – кримінально-правове.

По-друге, поняття «особа злочинця» є більш ширшим за значенням, оскільки, крім ознак суб'єкту кримінального правопорушення, наділене й іншими ознаками, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Автори роблять висновок, що кримінологічна наука оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони.

Поняття «особа злочинця» слід відрізнити від інших суміжних понять юридичних наук: «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений». Ці поняття є кримінально-правовими та кримінально-процесуальними, а не кримінологічними за своєю природою та застосовуються до певної людини, яка є носієм встановлених в законі обов'язків і прав упродовж руху кримінального провадження.

Ключові слова: злочинець, особа злочинця, особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, обвинувачений.

Tolkach A.M., Stechenko K.L. Relationship between the concept of "offender" and related legal science concepts: "person guilty of committing a criminal offense", "subject of a criminal offense", "accused".

In the article, the authors investigate the relationship between the concept of "offender" and related concepts in legal sciences – "person guilty of committing a criminal offense", "subject of a criminal

offense", "accused". It is noted that criminology usually operates with the concept of "offender". This choice is explained by the fact that the concept of "person" is a complex integrating notion that includes biological, psychological, and social aspects.

It is established that in criminology, the concept of "offender" means the totality of socio-demographic, psychological, moral, and other characteristics inherent in persons guilty of criminally unlawful activity. In legislation and legal literature, alongside the concept of "offender", the concepts "person guilty of committing a criminal offense" and "subject of a criminal offense" are also used.

The concepts are similar but not identical, since a person is considered in different aspects – criminal-law aspect ("person guilty of committing a criminal offense") and criminological aspect ("offender").

The concept of "person guilty of committing a criminal offense" does not include any other data about this individual, their features, traits, or other separate indicators. Comparing the concepts of "offender" and "subject of a criminal offense", the authors note that they are not identical and have different meanings.

First, "offender" is purely a criminological concept, while "subject of a criminal offense" is a criminal-law concept. Second, the concept of "offender" is broader in meaning, because, in addition to the features of a subject of a criminal offense, it includes other traits characterizing the person who committed the criminal offense.

The authors conclude that criminology operates with the concept of "offender". The concept of "offender" should be distinguished from other related concepts in legal sciences: "person guilty of committing a criminal offense", "subject of a criminal offense", "accused". These concepts are criminal-law and criminal-procedural in nature rather than criminological and apply to a specific individual who is the bearer of rights and duties established by law throughout the criminal proceedings.

Key words: offender, person guilty of committing a criminal offense, subject of a criminal offense, accused.

Постановка проблеми. Кримінологія є вкрай важливою наукою, призначенням якої є дослідження закономірностей виникнення та особливостей функціонування злочинності, її детермінації, заходи запобігання й протидії злочинності. Ключовим у даному аспекті є вчення про особливості особи злочинця як сукупності соціально-психологічних ознак та властивостей, які характеризують людину, яка порушує кримінально-правові норми і вчиняє суспільно-небезпечні діяння. Жоден кримінолог, до якої б кримінологічної школи він не належав, не може обійти проблематику особи злочинця. Це пов'язано з тим, що її дослідження дозволяє виокремити найбільш поширені ознаки особи злочинця певного виду кримінальних правопорушень та встановити причини і умови вчинення кримінальних правопорушень. Як наслідок – мати змогу запобігати й протидіяти злочинності.

За таких обставин виявляється найтісніша єдність трьох вузлових кримінологічних проблем: особи злочинця, причин і механізму кримінально-протиправної поведінки, профілактики кримінальних правопорушень. При цьому, особа злочинця є центральною в тому сенсі, що її кримінологічні особливості первинні, бо є причиною злочинних дій, а тому – саме вони повинні бути об'єктом запобіжного впливу.

Мета дослідження – встановити співвідношення між поняттям «особа злочинця» та суміжними поняттями юридичних наук – «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений».

Стан опрацювання проблематик. У науковій літературі дослідженням проблем, що стосуються особи злочинця, присвячено чимало досліджень юристів, психологів, філософів, медиків. Особливої уваги заслуговують праці О.О. Авдєєва, А.А. Васильєва, О.С. Володавської, Є.О. Гладкова, Б.М. Головкина, С.Ф. Денисова, А.П. Закалюка, О.В. Лисодеда, Д.Б. Кастарнова та ін.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони. Зокрема, поняттю «особа злочинця» притаманна система ознак, властивостей і рис, які визначають особу як людину, що вчинила будь-яке кримінальне правопорушення. На думку Б.М. Головкина, у кримінології досі не вироблено єдиного підходу до розуміння поняття «особа злочинця», яке розроблене ще за радянських часів і не відповідає реаліям сьогодення.

Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має як загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан), так і властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер та ступінь її суспільної небезпечності.

У кримінологічній науці існує низка визначень поняття «особа злочинця», які, як зазначає С.Ф. Денисов, можна об'єднати за формальною, змістовною та формально-змістовною ознаками. Зокрема, перша передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка

вчинила кримінальне правопорушення, з наданням їй цілісної характеристики, що містить біологічні, соціальні та психологічні сторони. Змістовна ознака передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з вчиненням нею кримінального правопорушення та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою. За третьою (змішаною, формально-змістовною) ознакою виділяється стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення, а саме – те, що до та після вчинення кримінального правопорушення (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця» [1, с. 154]. Науковці Б.М. Головкін і О.В. Лисодед прийшли до висновку, що на загальнотеоретичному рівні потрібно використовувати поняття «особа злочинця»: «Воно охоплює сукупність усіх ознак і властивостей (демографічних, біосоціальних, психофізіологічних, морально-психологічних, кримінально-правових та ін.), що усебічно характеризують злочинця, як члена суспільства і суб'єкта протиправної поведінки» [2, с. 38].

А.П. Закалюк, пропонує таку дефініцію: «Особа злочинця – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки...» [3, с. 240].

Узагальнюючи, можна зазначити, що у кримінології під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які притаманні людям, винним у кримінально-протиправній діяльності. Встановлення цих ознак дозволяє встановити причини та умови вчинення кримінальних правопорушень.

Акцентуємо увагу на тому, що у законодавстві та правовій літературі поряд із поняттям «особа злочинця» вживаються поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений» тощо. Ці поняття є кримінально-правовими та кримінально-процесуальними за своєю природою і потребують відмежування між собою. Це пов'язано з тим, що вищезазначені терміни, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, поряд зі своїм загальноновживаним, універсальним значенням мають певні відмінності та специфічні галузеві значення, зумовлені предметною сферою пізнання відповідної науки, незважаючи на те, що родовим поняттям виступає поняття «особа».

Особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення – це особа, яка вчинила сукупність умисних суспільно-небезпечних цілеспрямованих дій, передбачених законом про кримінальну відповідальність, спрямованих на реалізацію кримінально-протиправного мотиву.

При цьому, доведеність вини осіб, які скоїли кримінальні правопорушення, для визнання їх «особами, винними у скоєнні кримінального правопорушення» є безумовною характеристикою, враховуючи презумпцію невинуватості, яка панує у нашій державі.

На перший погляд може здатися, що поняття «особа злочинця» та «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» рівнозначні, тому що в обох випадках мова йде про сукупність ознак, властивостей і якостей, що характеризують одну й ту ж соціальну фігуру, – особа, визнана судом винною у вчиненні кримінального правопорушення. Однак і тут немає повної тотожності, оскільки ця особа розглядається в різних аспектах – кримінально-правовому («особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення») та кримінологічному («особа злочинця»).

До того ж, розглядаючи процес формування особи злочинця, варто зазначити, що спершу треба довести винність особи у вчиненні інкримінованого їй діяння, а вже потім – встановлювати особливості осіб, які в поєднанні з певною життєвою ситуацією, призводять до скоєння ними кримінального правопорушення. Таким чином, обидва терміни виражають лише факт вчинення кримінального правопорушення конкретною особою, яку певним і позначають (або злочинець, або особа, яка вчинила кримінальне правопорушення).

Враховуючи те, що під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності, ще раз впевнюємось, що поняття «особа злочинця» та «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», не тотожні, бо в зміст поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» ніякі інші дані про цього індивіда, його ознаки, особливості та інші окремі показники не входять.

Ще варто зазначити, що поодинокі одноактні суспільно-небезпечні діяння, вчинені з необережності або навіть умисно, але при збігові тяжких обставин у житті особи, не формує особи злочинця. Ці особи не мають соціально значущих характеристик та особливостей, тому їх називають «особами, винними у вчиненні кримінального правопорушення» і в подальшому вони не визнаються «особою злочинця».

З точки зору доктрини та практики кримінального права особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, може вважатися суб'єктом кримінального правопорушення за умови відповідності трьом критеріям, а саме: бути фізичною особою, осудною та досягти віку, з якого настає кримі-

нальна відповідальність. Зокрема, це підтверджується частиною першою статті 18 Кримінального кодексу України, де закріплено, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [4].

Співвідносячи поняття «особа злочинця» та «суб'єкт кримінального правопорушення» зазначаємо, що вони не є тотожними і мають різні значення. По-перше, «особа злочинця» – суто кримінологічне поняття, а «суб'єкт кримінального правопорушення» – кримінально-правове.

По-друге, поняття «особа злочинця» є більш ширшим за значенням, оскільки, крім ознак суб'єкту кримінального правопорушення (фізична особа, вік та осудність), наділене й іншими ознаками, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Вітчизняні кримінологи до структури особи злочинця відносять:

1) соціально-демографічні ознаки, які охоплюють відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частоту зміни місця роботи, національність, громадянство, місце проживання тощо;

2) особистісно-рольові властивості: характеризують соціальні позиції, які займає особа в різних сферах життєдіяльності: в родині, на виробництві, в суспільному житті;

3) морально-психологічні якості, а саме її внутрішній світ, переживання та почуття, інтелектуальні властивості, широту світогляду, ціннісні орієнтації і суспільно значущі риси характеру, емоційно-вольові якості тощо;

4) риси правової та моральної свідомості відіграють важливу роль у становленні особистості, оскільки життя в соціумі зумовлює необхідність дотримання певних правил поведінки та законів;

5) кримінально-правові ознаки – це відомості про склад скоєного злочину, спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноосібний або груповий характер злочинної діяльності, форму співучасті (виконавець, організатор, підбурювач, пособник), інтенсивність кримінальної діяльності, наявність судимостей тощо [5, с. 103].

Таким чином, поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» має кримінально-правову природу. Воно передбачає сукупність чітко визначених законом ознак, за наявності яких особа може притягуватись до кримінальної відповідальності за вчинене суспільно-небезпечне діяння. Зміст поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» виступає як необхідна умова пред'явлення обвинувачення. Справді, тільки фізична, осудна особа, яка досягла певного віку, саме завдяки цим своїм властивостям, може бути обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення. Відсутність же будь-якої суб'єктивної кримінально-правової ознаки перешкоджає пред'явленню цій людині обвинувачення.

Одним із понять, яким оперує доктрина та практика кримінального процесуального права, характеризуючи особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, є поняття «обвинувачений». Згідно із частиною другою статті 42 Кримінального процесуального кодексу, обвинувачений – це «особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому статтею 291 цього Кодексу» [6].

Факт обвинувачення людини у вчиненні кримінального правопорушення свідчить про те, що орган досудового розслідування має в своєму розпорядженні певні дані, які дозволяють охарактеризувати дану особистість, яка володіє антигромадськими властивостями. Крім того, в особистості обвинуваченого відображені різні суспільні відносини, учасником яких вона є в повсякденному житті. Це різного роду соціальні зв'язки з іншими людьми і соціальні ролі, які виконує даний громадянин. Він, як правило, одночасно є учасником трудової діяльності, сімейних відносин. У такому аспекті, притягнення громадянина до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення являє собою комплекс дій, звернених до даної людини, завдяки яким він отримує можливість виконувати ще одну соціально-значиму, хоча може бути і небажану роль – бути обвинуваченим. Особистість обвинуваченого, як і всяка інша людська особистість, включає в себе і певний комплекс морально-психологічних ознак [7, с. 17].

Попри це, зауважуємо, що під поняттям «обвинувачений» розуміють набагато менше соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які вміщує у собі поняття «особа злочинця». Оскільки «обвинувачений» – поняття більш вузьке, що охоплює, головним чином, ті властивості та ознаки індивіда, які враховані при складенні прокурором обвинувального акту. Тут меншою мірою представлена динаміка розвитку окремих властивостей особистості – її становлення, умови формування. Для обґрунтування обвинувального акту прокурор вкладає твердо встановлені факти, що характеризують певним чином цю особистість. Динамічний аналіз таких обставин характерний більше для самого процесу судового розгляду кримінального провадження, а не в період написання обвинувального акту.

Висновки. Кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні,

психологічні та соціальні сторони. Зокрема, поняттю «особа злочинця» притаманна система соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у вчиненні кримінальних правопорушень. Встановлення цих ознак дозволяє встановити причини та умови злочинності в цілому.

Поняття «особа злочинця» слід відрізнити від інших суміжних понять юридичних наук: «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений». Ці поняття є кримінально-правовими та кримінально-процесуальними, а не кримінологічними за своєю природою та застосовуються до певної людини, яка є носієм встановлених в законі обов'язків і прав упродовж руху кримінального провадження.

Враховуючи те, що під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності, ще раз впевнюємось, що поняття «особа злочинця» та «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», не тотожні, бо в зміст поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» ніякі інші дані про цього індивіда, його ознаки, особливості та інші окремі показники не входять.

Співвідносячи поняття «особа злочинця» та «суб'єкт кримінального правопорушення», зазначаємо, що поняття «особа злочинця» є більш ширшим за значенням, оскільки, крім ознак суб'єкту кримінального правопорушення (фізична особа, вік та осудність), наділене й іншими ознаками, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

При характеристиці поняття «обвинувачений» розуміють набагато менше соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які вміщує у собі поняття «особа злочинця». Оскільки «обвинувачений» – поняття більш вузьке, що охоплює, головним чином, ті властивості та ознаки індивіда, які враховані при складенні прокурором обвинувального акту. Тут меншою мірою представлена динаміка розвитку окремих властивостей особистості – її становлення, умови формування. Для обґрунтування обвинувального акту прокурор вкладає твердо встановлені факти, що характеризують певним чином цю особистість.

Отже, поняття «особа злочинця», «особа, винна у вчиненні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення» та «обвинувачений» певним чином співвідносяться, оскільки в усіх випадках мова йде про передбачуваного злочинця. Однак, це не тотожні поняття, бо вони відображають різні соціально-правові сторони прояву людини як учасника кримінального провадження та суспільних відносин в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8292> (дата звернення: 01.10.2025).
2. Головкін Б.М., Лисодєд О.В. Співвідношення понять «особа злочинця» та «особистість злочинця». Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвузів. наук.– практ. круглого столу (Київ, 28 трав. 2020 р.) / у 2 ч. [редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 34–38. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18126> (дата звернення: 07.10.2025).
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. ISBN: 978-966-313-339-3.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 21.09.2025).
5. Авдєєв О.О., Васильєв А.А., Володавська О.С., Гладкова Є.О. Кримінологія: питання та відповіді. Харків: «Золота миля», 2015. 323 с. ISBN 978-966-1685-79-5.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.10.2025).
7. Кастарнов Д.Б. Поняття «особа підозрюваного (обвинуваченого)» в кримінальному судочинстві. *Юридична наука*. 2014. № 4. С. 15–23. URL: <https://legal.nam.edu.ua/journal/n-4-2014.pdf> (дата звернення: 26.09.2025).